

Ұ.К. ИСАБЕКОВА

ТҮБІРЛЕР – ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘНГІЛІК МӘСЕЛЕСІ

В тюркологии корневая концепция имеет свою длительную историю изучения, тем не менее, несмотря на то, что она всесторонне исследована, вне поля зрения всегда оставались вопросы о разграничении структурных типов корневых слов, об определении фоно-морфологической природы. Сложная природа тюркских корней может быть четко разграничена только при комплексном рассмотрении структурных особенностей корневых слов. Поэтому одной из актуальных проблем является исследование корневых слов в тюркских языках с позиций структурно-системных, сравнительно-исторических и антропоцентрических парадигм.

Türkolojide dil bilgisinin çok taraflı incelenmesine rağmen kelime köklerinin yapısı yeterince değerlendirilmemiştir. Yazar bu problemin türk kelimelerini köklü yapıları inceleyerek çözmeyi summaktadır.

Түбір – сөздің толық лексика-семантикалық мағынасын білдіретін, тілдің әрі қарай бөлшектеуге келмейтін ең кіші бөлшегі. Ал негіз сөздің толық мағынасын бергенімен, тарихи тұрғыдан түбір мен аффикстерге ажырап кетеді. Негіздерді түбірлес сөздерді топтастырғанда салыстырамыз да, дыбыстық құрамын ажыратамыз.

Түбір морфологиялық деривациялық процесте өзгеріске ұшырамайтын сөздің негізгі заттық, лексика-семантикалық мағынасы. Ал түбірдің дамуына себеп болатын семантикалық процестер (мағынаның жіктелуі, даралануы және т.б.) негіздің мағынасын құрайды.

Түбір тілдік дамудың нәтижесінде және коммуникациялық сұраныстан пайда болған әр түрлі сөз формаларға ұйытқы болады. Негіз түбірдің дамуының келесі сатысында жасалатын тілдік бөлшек ретінде қызмет атқарады. Қазіргі тілдік қорымыздағы көптеген сөздердегі түбір мен қосымша әбден бір-біріне кірігіп кеткендіктен, жеке-жеке компоненттерге ажырата алмаймыз. Мұндай түбірлердің бастапқыдағы мағынасына қазір сол тұтас тілдік тұлға берумен қоса, жұрнақтардың мағынасы да жамалған. Сондықтан олар қазіргі тілдік тұрғыдан негіз деп танылуға тиіс.

Түбірлердің уақыт өсіндегі кезендерге қалдырған бедерлерін негіз, түбірлес сөз, туынды сөз ретінде танимыз. Түбірдің күрделілігін туынды сөздердің тарихилығын, сөзжасамдық процестің көнелігін көрсетеді.

Түбір даму барысында негізге айналатын кездері жиі болады. Сондықтан негіз де тарихи категория. Түбірге тән қасиеттерді бойына сіңіріп, тілдік жүйеде мағынасы мен дыбыстық құрамы тұрақтанған туынды сөздер ғана негізге айналады. Ал бұл негіздер басқа да туынды сөздермен бірге бір түбірден дамыған түбірлес сөздердің қатарын толықтырады. Кейбір туынды

сөздердің алғашқы түбірін анықтау қиынға соғады да, күрделі, мағынасы айқын сөздерді түбір деп таниды. Сонда негіз түбір сөз ретінде танылады. Кейбір жағдайларда сөзжасам заңдылықтарымен түсіндіру қиын кездерде «жұмбақ» сөздер де түбірлес сөздердің қатарына енеді. Мысалы: жарық, шуақ сөздерін сөзжасам тәсілдерімен түсіндіру қиынға соғады. Осылармен мәндес сөздерді бір семантикалық өріске топтастыру нәтижесінде алғашқы түбірдің дамуынан пайда болған түбірлес сөздер екендігіне көз жеткізудеміз. Қазіргі дыбыстық құрамы арқылы морфология мұны дәлелдей алмайды. Морфологияның бір саласы ретінде танылатын сөзжасамның амал-тәсілдері тайға таңба басқандай анық тұстарын ғана, әсіресе, форма жағынан ажыратып береді де, тілдік единицалардың бұлыңғыр тұстарын этимологияның еншісіне қалдырады.

Түркі тілдері түбіртану мәселесін зерттеуде дәстүрлі әдіс-тәсілдермен қатар тың теориялық-методологиялық қағидаларды да ұстанудың қажеттігін көтеріп жүрген башқұрт ғалымы А.Шайхулов [1, 51-63]. Еділ-Жайық аумағын мекендеуші түркі халықтары тіліндегі моносиллабтарды фонетикалық, морфологиялық, фоно-семантикалық тұрғыдан саралау барысында аталған аймақтағы қыпшақ тобына енетін тілдерде қолданылатын 4000-нан аса түбір-негіздердің жартысына жуығы этимологиясы күңгірт, дербестігінен айырылған бірліктер деген қорытындыға келеді. Түркі түбірлерінің құрылымдық сипаттамасын жасау үш деңгейлі (фонологиялық, морфологиялық, семантикалық) зерттеу аясында жүргізілгенде ғана нәтижелі болатынын баса көрсеткен ғалым тұжырымдарынан түбір табиғатын зерттеуде теориялық-танымдық бағытты да ұстанатынын, имманенттік талдау мен когнитологиялық талдауды ұштастыра қарастыруды қолдайтынын байқаймыз.

Сондай-ақ ғалым түбір құрылымын анықтауда біраз дау-дамай туғызып жүрген протезалық дыбыстардың, «екінші дәрежелі дифтонгілер мен созылыңқылардың қалыптасуы да түбір құрамын фонетикалық басқа сипатқа алып келгені мәлім» [2, 141], – деп бастапқы түбір құрамына аталған құбылыстардың аса қатысы жоқтығын меңзейді. Алғашқы түбірлердің дыбыстық құрылымы мәселесі туралы айтылған пікірлер түркологияда бүгінгі күнге дейін толастамағандықтан, әлі де түркітанушыларды қызықтырып келе жатыр. 1957 жылы Г.И.Рамстедт алғашқы тарихи түбір немесе екі буынды болатындығын дәлелдеген. Одан кейін барлық материалдар мен теорияларға талдау жасай келіп, В.Л.Котвич неғұрлым қысқа формалар ататүркі тілдеріне тән белгі болады, керісінше, ұзақ монғолдық формалар кейіннен пайда болған құбылыс екенін айтады.

Түркітанушы Н.А.Баскаков түркі тілдерін зерттей келе мынадай қорытындыға келеді: «Ақиқат-заттық мағынасы бар сөздің түбірі дербес сөз ретінде қолданыла алады. Осыған байланысты сөз тіркесі құрамында және сөйлем ішінде өзінің қызметі бойынша белгілі бір грамматикалық формасы болады. Агглютинативті тілдердің флективті тілдерден айырмашылығы да осында. Аффикстер лексика-грамматикалық және функциональды-грамматикалық сөзжасамдық аффикстері және сөз түрлендіруші аффикстер болып бөлінеді» [3, 43]. Н.А.Баскаковтың пікірі бойынша, түбір лексика-грамматикалық сөзжасам аффикстерімен тіркесіп бірінші негізді, ал

функционалды-грамматикалық сөзжасам аффикстерімен тіркесіп екінші негізді құрайды, яғни міндетті түрде негізгі базалық элемент ретінде түбір қатысып, сол арқылы түркі тілдеріндегі сөздің морфологиялық құрылымы біріншілік және екіншілік екі түрлі негізден тұрады. Бұдан түйіндеріміз: негіздің сөзжасамдық аффикстердің қызметіне тәуелді болатындығы.

К.М.Мұсаев қарайым тілін зерттей келе мынадай қорытындыға келеді: «Сөз таза негізден, сонымен қоса, сөз түрлендіруші аффиксті морфемадан тұрады. Өз кезегінде негіз әрі қарай бөлшектеуге келмейтін таза түбірден тұрады немесе түбір мен сөзжасамдық морфемадан тұрады» [4, 94-95].

А.А.Юлдашев башқұрт тілінің тілдік жүйесіне талдау жасай келе, түбірдің семантикалық көлемі негізге қарағанда әрқашан кең болып келетіндігін, түбір негізден әрқашан көп мағыналы, ал түбірдің мазмұны негіз семантикасының мазмұнына қарағанда бұлыңғыр болатынын, негіз нақтылау, ал онымен салыстырғанда түбір барлық кезеңдердің жиынтығы болғанымен, әрбір кезеңнің іздері жеке байқалмайтындықтан, дерексіздеу болып келетіндігі туралы тұжырым айтады [5, 39].

Түбір мен негіз туралы түркітанушы Л.А.Покровская гагауз тілінде ики, сары, оку, қырмызы, балабан сияқты екі буынды түбірлер көптеп кездесетінін, бірақ көп буынды түбірлердің құрамы тарихи талдау барысында морфологиялық элементтерге ажырап кететіндігін, сондықтан, қазіргі кезеңде көп буынды түбірлердің бәрі сөзжасамдық не басқа да морфемаларға бөлінетіндіктен, оларды негіз деп қарау дұрысырақ болатындығы туралы пікір айтады [6, 81]. Мұнда ғалым қазіргі түркі тілдеріндегі лексикалық мағынасы күңгірт болғанымен, көп буынды яғни дыбыстық құрамы күрделі түбірлерді негіз деп атайды.

Н.А.Баскаков үш дыбыстар тіркесінен құралған бір буынды сөздерді түбірге жатқызады да, құрамы үш дыбыстан көп болса, басқа тілден енген немесе өлі, тірі аффикстерге ажырайтын түбірлер деп көрсетеді.

Қазіргі тіліміздегі екі буынды сөздер көп болғанмен, сөзжасау қабілеті бір буындыларға қарағанда әлдеқайда бәсең. Орхон ескерткіштерінің тілін зерттеуші ғалым Ғ.Айдаров жазба ескерткіштерде түбірлер көбіне бір буынды не екі буынды болып келетінін, ал екі буынды сөзді түбір мен қосымшаға ажыратуға болатындығын айтады [7, 139].

Бұдан шығаратын қорытындымыз: сөздік қордың негізі болған бір буынды түбірлердің буын санының ұлғаюы өте ежелгі дәуірде, Орхон-Енесей жазбалары дәуіріне дейін-ақ әбден орныққан құбылыс болғандықтан, екі буынды түбірлер сол дәуірдің өзінде-ақ күрделі құбылыс болып табылады.

Орта ғасыр ескерткіштері тілі деректері негізінде бір буынды сөздердің де туындылар қатарына жатуы мүмкін екенін көрсеткен қазақ тіл білімінде V, VC, CV, VCV, CVC, VCCV, VCVC, CVCC тұлғалы түбірлер мен түбір-негіздер тән екені дәлелденді.

Аса ежелгі дәуірлерде қолданылған түбірлер мен қосымшаларды мүмкіндігінше бастапқы қалпына келтіруді өз зерттеуінің басты мақсаты етіп алған қазақ ғалымы Б.Сағындықұлы қазіргі түркі сөздерінің ежелгі тұлғасын реконструкциялауда дәстүрлі салыстырмалы-тарихи әдістер жиынтығымен қатар математикалық амал-тәсілдерге де, атап айтқанда, теңдеу теориясына жүгінеді.

Ғалым математикалық амалды тілдік деректерге қолдану барысында компоненттік талдау әдістерінің нәтижелерін пайдаланады. Тек өлі түбірлер ғана емес қазіргі қосымшалардың да кезінде дербес мәнді лексемалық дәрежеде қолданылғаны туралы гипотезалық идеялардың негізділігін қолдайтын ғалым түркі тілдері дамуындағы жалғамалылыққа дейін флексиялық, синтетикалық кезеңдердің негізділігін көрсетеді.

Түркі лингвистикасындағы түбіртану мәселесі бойынша айтылған ой-пікірлер, түбірлер мен түбір-негіздердің жекелеген аспектілерін қарастырған зерттеу нәтижелері де, кешенді түрде жүргізілген зерттеулер де тілдегі түбірлік деңгейдің қалыптасуы мен дамуы фонетика-фонологиялық, морфологиялық, семантикалық, ономастиологиялық құбылыстардың өзара тығыз байланысына негізделетінін, түбір табиғатын тереңірек тани түсу үшін тарихи түбірлердің сыртқы тұлғасы мен ішкі мазмұнын сабақтастыра қарастырудың қажеттілігін көрсетіп отыр. Үнемі даму үстінде болатын тілдік жүйенің өзгермелі, икемді табиғаты моносиллабтардың құрылымдық модельдерінің даму бағытымен, оның құрамындағы фоно-корреляттардың өзара сәйкестік түзу мүмкіндігімен, таралу аясымен, фоно-морфологиялық, фоно-семантикалық, идеофондық, идеосегменттік қырларымен сипатталады. Ал бұл аталған мәселелер түбіртану саласында іргелі зерттеулерді күтуде.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Шайхұлов А.* К проблеме коренных основ и коренных слов в тюркских языках // Түркология. –2004. №2. –С. 51-63.
2. *Томанов М.* Тіл тарихы туралы зерттеулер. –Алматы: Ғылым, 2002. -614 б.
3. *Баскаков Н.А.* К вопросу о классификации тюркских языков // Известия АН СССР. Отд. Литературы и языка. –1952. № 2. –С. 17-22.
4. *Мусаев К.М.* Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. –Москва: Наука, 1964, –С.344.
5. *Юлдашев А.А.* Система словообразования в спряжений глагола в башкирском языке. –Москва: Наука, 1958. -194 с.
6. *Покровская Л.А.* Грамматика гагаузского языка. Москва, 1964. –298с.
7. *Айдаров Ф.* Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971. 379с.

REZUME

ISABEKOVA U. K. (Almaty)

ROOTS - QUESTIONS OF FOREVER IN THE LANGUAGE STUDY

In Turcology the root concept has the long history of studying, nevertheless, in spite of the fact that it is comprehensively investigated, out of sight always there were questions on differentiation of structural types of root words, on definition of the phonetic-morphological semantic nature. The difficult nature of Turkic roots can be accurately differentiated only by complex consideration of structural features of root words. Therefore one of actual problems is research of root words in Turkic languages from positions of structurally-system, comparative-historical and anthropocentric paradigms.